

УДК 340.61

С. М. Слабкокандидат юридичних наук, доцент
Класичний приватний університет

МОРАЛЬ ЯК ЦІННІСНИЙ КРИТЕРІЙ ПРАВА

Статтю присвячено аналізу поняття та сутності моралі, її значення як ціннісного критерію права, з'ясуванню взаємодії моралі та права на різних етапах розвитку суспільства.

Ключові слова: мораль, моральні норми, право, цінності, соціальні відносини, соціальні норми, правила поведінки.

I. Вступ

Необхідність розбудови демократичної, соціальної, правової держави, формування соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні є пріоритетними завданнями нашої країни. У сучасних умовах, коли відбувається модернізація суспільства й реформування правової системи, осмислення можливостей і меж реалізації універсальних принципів права в українському суспільстві відіграє особливо важливу роль. Це питання має не тільки теоретичне значення, оскільки права система, яка сьогодні перебуває на стадії реформування, з одного боку, ґрунтується на універсальній ідеї права, а з іншого – зобов'язана орієнтуватися на певні моральні норми. Особливе місце проблеми моралі в теорії права пояснюється тим, що вона є безпосереднім джерелом правопорядку, тобто правових норм, правової поведінки, тому вона, насамперед, є предметом ціннісного осмислення права [22, с. 7].

Право як серцевина ціннісних установок у його зв'язку з таким ціннісним критерієм, як мораль, найбільш повно виявляє себе в тому випадку, коли його сприймають як ціннісну систему, що впливає на поведінку всього суспільства та його окремих членів. При цьому базові моральні цінності виконують роль цільових орієнтирів у хаосі повсякденних справ і турбот, індивідуальних і групових прагнень, бажань, а також роль одного із шляхів чітко регламентованого вирішення міжособистісних і міжгрупових конфліктів у душі чесності ті справедливості.

У сучасному українському правознавстві спостерігається посилений інтерес до ціннісного підходу в дослідженні права. Це пов'язано з тим, що тривалий час вітчизняні правознавці загалом і теоретики права зокрема трактували право як явище, ціннісно нейтральне, яке байдуже навіть до моральних цінностей. Причиною такого підходу стало домінування тривалий час в українській правничій науці легістсько-позитивістського праворозуміння, просякненого ідеєю то-

тожності права й закону та принципом етично-морального мінімуму в праві, що виходить з волі законодавця. Такий панівний у правознавстві принцип заперечував зв'язок права з культурними цінностями, мораллю, релігією, психологічною сферою тощо. Проте, сьогодні в нашому суспільстві відбувається переосмислення зазначених принципів праворозуміння, адже вирішити людські проблеми лише за допомогою примусу (через статті законів, писаних норм (позитивного права)), логіки, сили можна далеко не завжди. Дедалі більше наукових праць присвячено дослідженню права з позицій ціннісного підходу.

Отже, вивчення права з погляду його цінності, а саме такого ціннісного критерію, як мораль, має важливе наукове, практичне та суспільне значення.

Науковою основою для проведення дослідження стали праці учених-правознавців у галузі теорії держави й права, філософії права щодо єдності, відмінності, взаємодії, взаємовпливу права та моралі, цінностей у праві: І. А. Гетьман-П'ятковської [4], О. В. Малька [8], М. І. Матузова [9], О. С. Мельничук [10], Н. Невоскі [11], Н. М. Оніщенко [12], О. Ф. Скакун [15], Е. Ю. Соловйова [16], Ю. В. Тихонравова [19] та ін.

Слід зазначити, що більшість наукових праць стосується співвідношення права та моралі як категорій, як мають спільні й відмінні риси та певним чином впливають одне на одного, однак, комплексне дослідження категорії "мораль" як ціннісного критерію права не проводилося.

II. Постановка завдання

Метою статті є аналіз поняття й сутності моралі, її значення як ціннісного критерію права; з'ясування взаємодії моралі та права на різних етапах розвитку суспільства.

III. Результати

У будь-якому суспільстві система правового регулювання містить у собі різноманітні цінності, оцінки, оціночні критерії, норми, соціальні інститути. Загальновизнано, що правові цінності й оцінки (у сфері правосвідомості) мають регулятивне значення. Однак, їм не можна дати точного та повного

пояснення, не вдаючись до понять теорії цінностей – аксіології. Поняття “цінності” вперше з’являється у філософії І. Канта, який протиставив сферу моральності (волі) сфері природи (необхідності). Цінності самі по собі не мають буття, у них є тільки значущість; вони суть вимоги, звернення до волі, мети, поставленої перед нею [6, с. 376].

В історії філософії ми виявляємо декілька підходів до обґрунтування цінностей. Так, представники Баденської школи неокантіанства стверджували, що загальні цінності породжує “чиста воля”, носієм якої є надіндивідуальна воля, а не індивідуальний суб’єкт. В. Вундт, Ф. Йодль, Ф. Пауельсон вважали почуття (і відповідно, цінності) чимось суб’єктивним. На противагу цьому Ф. Brentano і М. Шелер намагалися довести об’єктивний характер самого почуття, загальнозначущість та об’єктивність цінностей. Згідно з В. Віндельбандом, цінностями визнаються Істина, Добро, Краса, а наука, правопорядок, мистецтво й особливо релігія розглядаються як цінності – блага культури, без яких людство не може існувати. У ХХ ст. аксіологічну проблематику активно розробляли представники феноменології, герменевтики, екзистенціалізму, теорії соціальної дії. Лінія розмежування філософських шкіл проходить через проблему раціональної чи моральної (ціннісної) визначеності світу. Цінність – це те, що почуття й розум диктують визнати особливо значущим з усього, що є, заради чого проживається життя, а не заради чогось іншого. Спрямованість установки суб’єкта і його дій на певну цінність називають ціннісною орієнтацією, процедуру вибору на основі цінності – оцінкою. Тобто як філософська категорія цінність – це те, що почуття й розум людей диктують визнати особливо вагомим з усього й до чого можна прагнути, ставитися з повагою та визнанням як обов’язкового [20, с. 63].

Теорія цінностей (аксіологія) знаходить відповідне застосування також і у сфері права. Правові цінності та оцінки (у сфері правосвідомості) мають регулятивне значення. Правові норми, у свою чергу, набувають значення цінностей і стають об’єктом оцінювання. Їм не можна дати точного й повного пояснення, не звертаючись до понять аксіології. Аксіологія права (від грец. цінність і слово, вчення) – система теоретичних понять, висновків, концепцій щодо цінності права. Цінність права – це його позитивна значущість (роль) у задоволенні потреб учасників суспільного життя [13, с. 12]. Вона формується стосовно кожної людини (особистісна цінність), соціальних спільнот та об’єднань (групова цінність) і, зрештою, суспільства загалом (загальносоціальна цінність). Цінність права притаманна як загальносоціальному праву (воно виникає й існує незалежно від

держави), зокрема правам людини, правам нації, так і праву спеціально-соціальному (так званому юридичному праву), що є волевиявленням держави, обов’язковим для виконання. Цінність загальносоціального права полягає в його здатності задовольняти потреби суб’єктів суспільного життя. Цінність юридичного права виражається в його здатності сприяти реалізації загальносоціального права за допомогою спеціальних механізмів і процедур. Розмежують інструментальну цінність юридичного права (зокрема, стабілізаційну, організаційну, узгоджувально-інтеграційну, орієнтаційно-координаційну, управлінську, комунікативну, охоронну, пізнавальну) та його власну цінність – здатність оптимізувати соціально прийнятні шляхи й засоби задоволення потреб суб’єктів. Загальносоціальна цінність юридичного права характеризується, передусім, значенням для розвитку (прогресу) суспільства тих відносин, які закріплюються та захищаються відповідною правовою системою. Особистісна цінність юридичного права визначається, зрештою, мірою (змістом та обсягом) тих реальних можливостей (свобод), які воно надає людині за певних історичних умов [1, с. 265].

Варто зазначити, що нормативний характер правових цінностей не виключає їхньої ненормативності. Як було зазначено, правові цінності, будучи позитивованими цінностями права, є ціннісно-нормативним регулятором. А цінності права, що існують на рівні правосвідомості, чуттєвого сприйняття права, несуть у собі ціннісно-ненормативне регулювання [10]. Водночас, якщо нормативна правова цінність збігається з уявленнями індивіда про належне право, заснованими на оціночному аспекті сприйняття правової реальності, то вона буде одночасно й цінністю права, тобто ненормативним регулятором [5, с. 12].

Одним з найважливіших ціннісних критеріїв права є мораль. Сучасне уявлення про ціннісну взаємодію моралі та права природним шляхом спирається на аналіз історичної логіки розвитку їхніх відносин. В аналізі традиції осмислення права в тісному зв’язку з категоріями моралі нас цікавить, насамперед, той факт, що зміна ціннісних пріоритетів від епохи до епохи оберталася конкретними змінами в теоретичній правовій думці й у практичному нормативному житті [20, с. 12].

Для пояснення сказаного звернемося до історичного матеріалу. Відомо, що вчення античного часу не ставили під сумнів етичну значущість права. Космологічні погляди стародавніх греків і римлян відбивали панівний у той час цілісний, нерозчленований спосіб пізнання світу. Правомірність і моральність поведінки людини оцінювали однією загальною мірою “діке” – правом-справедливістю.

Цінність права ототожнювали з його величезним моральним значенням, що виявляється в необхідності “гарних” законів, “справедливих” правителів, “правильних” форм правління. Піфагорійці, наприклад, вважали законослухняність високою чеснотою, а Сократ характеризував її як незаперечний обов’язок громадянина. Платон ставив “помірне користування волею” (тобто право) у якісну залежність від того, “чи є в душі чесноти”, а Аристотель підкреслював, що “людина, яка живе поза законом і правом, – найгірша із усіх” [2, с. 17]. Таким чином, властива античності нормативна розбіжність між правом і мораллю ще не означала їх автономності й диференційованості як різних ціннісних систем.

Середні віки стали новим етапом у відносинах моралі та права. Мораль і право в цей період уже не були синонімами, розрізнялися як внутрішня область і “надіндивідуальна сила”, тобто відбувалося становлення системи права, автономної від моральних установлень, і подальше теоретичне розмежування права та закону. Закон при цьому не втрачав свого абсолютного й тотального морального значення, а відносини права та моральності впливали з відповідності тим чи іншим релігійним цінностям середньовічного суспільства. Можна сказати, що критерій цінності закону в середні віки був єдиний і для етичних, і для правових установлень. Він у найзагальнішому вигляді містився у відповідності будь-яких земних законів вищому, Божому розуму [20, с. 13].

Інший стан справ був характерний для Нового часу. Саме в цей період відбувся кардинальний поворот як у визначенні змісту права і його самостійного ціннісного змісту, так і в підходах до моралі, що відразу ж знайшло своє відображення й у праворозумінні, і в правозастосуванні [3, с. 362–364].

Теоретичне осмислення ціннісної самостійності моралі та права як підстави для їх взаємодоповнення стало предметом дослідження в класичних концепціях просвітньої традиції, представлені такими іменами, як Т. Гоббс, Д. Юм, Ш.-Л. Монтеск’є, Ч. Беккарія, Ф. Вольтер, Ж.-Ж. Руссо й ін. І хоча тема права в цих концепціях, як і раніше, залишалася темою моральної філософії, право вже осмислювали не просто як конкретизацію та деталізацію моральних обов’язків, а як феномен, що набуває свого вищого змісту та значення в сукупності з етичними категоріями. Іншими словами, ідеал і легітимність права вбачали в його зумовленості мораллю.

Філософія природного права Нового часу розмежувала нормативний і аксіологічний підходи до права, вважаючи перший проявом інструментальних функцій права, а другий – вираженням абсолютної цінності права “по поняттю”. Настільки, наскільки право мислилося в контексті свого безумовного цінні-

сного змісту, воно могло зіставлятися з мораллю в статусі різних, але взаємодоповнюваних ціннісно-нормативних систем.

В І. Канта мораль і право виступають як такі, що припускають і запитують одне одного: моральність індивіда із самого початку має сенс правоздатності (повної внутрішньої підготовленості до відповідального відправлення громадянських свобод), право ж (тією мірою, якою воно є “істинним”, чи “суперим правом”) означає, насамперед, визнання публічною владою моральної самодостатності підданих і відмову від патерналістичної опіки над ними. Мораль замкнута на свідомості, духовному житті людей і не має обов’язкового зовнішнього вираження. Право виступає як інституційний регулятор. Як писане право, що входить у життя суспільства у вигляді визначеної реальності, стійкої догми, що не залежить від примхи [16, с. 187].

Проаналізуємо сучасні визначення моралі на предмет наявності в них ціннісних критеріїв. Так, у сучасному розумінні під мораллю в юридичній літературі визначають:

- систему норм, принципів, правил поведінки, які склалися в суспільстві під впливом громадської думки відповідно до уявлень про добро та зло, обов’язок, справедливість, честь і забезпечуються особистим внутрішнім переконанням, традиціями (що склалися в цьому суспільстві) та засобами громадського впливу [18, с. 274];
- систему поглядів, норм, принципів, оцінок, переконань, що виражаються у вчинках і діях людей, стосунках між людьми, ставленні індивіда до суспільства, певного класу, держави. Мораль підтримується особистим переконанням, традицією, вихованням, силою суспільної думки всього суспільства, певного класу або соціальної групи. Критеріями наших норм, оцінок, переконань виступають категорії добра, зла, чесності, шляхетності, порядності, сумління. З таких позицій визначається моральна інтерпретація й оцінка всіх громадських відносин, вчинків і дій людей. Мораль виникає із соціальної потреби в узгодженні поведінки індивіда з його інтересами соціального цілого, у подоланні протистояння між інтересами особи та суспільства. Мораль у змозі проникати в найрізноманітніші сфери громадського життя, вона не обмежується відокремленою сферою соціальних відносин [9, с. 292];
- норми, принципи, правила поведінки, які склалися в суспільстві під впливом громадської думки відповідно до уявлень про добро та зло, обов’язок, справедливість, честь і забезпечуються через внутрішнє переконання та засоби громадського впливу [7, с. 40];

– всі відомі в цьому суспільстві вимоги різних релігій, які спонукають до єдності та стабільності в цьому суспільстві [19, с. 401].

Своє бачення моралі має О. Ф. Скакун, розглядаючи її як систему норм і принципів, які виникають із потреби узгодження інтересів індивідів один з одним і суспільством (класом, соціальною групою, державою), спрямовані на регулювання поведінки людей відповідно до понять добра і зла та підтримуються особистим переконанням, традиціями, вихованням, силою громадської думки [15, с. 429].

Ряд авторів вважає, що моральні норми відображають ставлення людини до людини. Якщо вони виходять за межі такого ставлення, то втрачають соціальне спрямування. Інші вчені дотримуються позиції, що моральні норми мають індивідуальну та соціальну природу й відображають відносини між суб'єктами та відносини суспільства й суб'єкта [21, с. 152].

Мабуть, немає потреби чітко розмежувати індивідуальний та соціальний характер моральних норм, оскільки в них органічно переплетені елементи того й іншого. Такої позиції дотримується й Н. М. Оніщенко, підкреслюючи, що моральні та правові норми регулюють не внутрішній світ, а відносини між людьми. Однак, потрібно мати на увазі й індивідуальний аспект моральних вимог [12, с. 115].

Отже, моральні норми мають історичний характер виникнення, формуються під впливом таких категорій (цінностей), як добро, зло, чесність, справедливість. Вони охоплюють майже всі сфери життєдіяльності суспільства: економіку, політику, право тощо. Але в "чистому" вигляді моральне регулювання поширюється на порівняно вузьку сферу міжособистісного спілкування (дружба, кохання, взаємодопомога). Проте і в цій сфері їх не можна ізолювати від інших соціальних норм, таких як традиції, релігійні норми, звичаї. За допомогою моралі узгоджується поведінка особи з інтересами суспільства, ліквідуються суперечності між ними, регулюється міжособистісне спілкування.

У суспільстві сформувались моральні вимоги, які мають загальнолюдську значущість (турбота про людей похилого віку; надання матеріальної та моральної допомоги хворим і бідним тощо). Моральна свідомість представлена у вигляді цінностей, норм і знань. Людина призначена обрати певну цінність і в такий спосіб сформувати свою поведінку й подальшу соціальну діяльність.

Зважаючи на сказане, зазначимо, що в реальній дійсності право та мораль, функціонують у єдності, переплітаючись між собою, доповнюючи одне одного, вплив права на мораль супроводжує процес зворотного впливу моралі на право. Взаємодія права та моралі як ціннісного критерію права в суспільстві – це складний, багатогранний процес. Активно

впливаючи на мораль, право сприяє більш глибокому її вкоріненню в суспільстві, одночасно під дією моральних вимог право постійно збагачується, зростає його роль як соціального регулятора суспільних відносин.

IV. Висновки

Аксіологічне вивчення права має важливе наукове, практичне та моральне значення. Право – найдавніший геніальний винахід людства, а тому є однією з вищих загальнолюдських цінностей. Цінність відображає сутність, ціннісний рівень свідомості людини. Також головне місце в загальнолюдських цінностях посідають питання, пов'язані з моральними ідеалами особистості.

Одним з найважливіших ціннісних критеріїв права є мораль. Право та мораль як його ціннісний критерій мають спільне цільове призначення – вплив на поведінку суб'єктів; функціонування права та моралі предметно не обмежене певною сферою соціальних відносин, вони діють у єдиному полі соціальних зв'язків; право та мораль мають загальне функціональне призначення, вони формують еталони поведінки, ціннісно-нормативну орієнтацію суспільства; вони характеризуються структурною єдністю, оскільки формують власні системи, до яких включають суспільні відносини, суспільну свідомість і норми; право та мораль засновані на спільності соціально-економічних інтересів, культури суспільства, прихильності людей до ідеалів свободи і справедливості, вони мають єдину духовну природу, єдиний ціннісний стрижень – справедливість.

Список використаної літератури

1. Алексеев С. С. Теория права / С. С. Алексеев. – Москва : БЕК, 1995. – 320 с.
2. Аристотель. Політика / Аристотель ; пер. з давньогрецької, авт. передм. О. Кислюк. – Київ : Основи, 2000. – 239 с.
3. Воронкова В. Філософія : навч. посіб. / В. Воронкова. – Київ : Професіонал, 2004. – 460 с.
4. Гетьман-П'ятковська І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Ірина Анатоліївна Гетьман-П'ятковська. – Київ, 2007. – 210 с.
5. Кабальський Р. О. Нормативність права як предмет філософського аналізу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / Р. О. Кабальський. – Харків, 2008. – 20 с.
6. Кант І. Метафізика нравов / І. Кант // Сочинения : в 4 т. – Москва, 1965. – Т. 2. – 478 с.
7. Кельман М. С. Загальна теорія права : підручник / М. С. Кельман, Г. О. Мурашин. – Київ : Кондор, 2002. – 353 с.
8. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве. Теоретико-информационный аспект / А. В. Малько. – Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1994. – 184 с.

9. Матузов Н. И. Теория государства и права : курс лекций / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – Москва : Юристъ, 1997. – 672 с.
10. Мельничук О. Аксиологічні основи права / О. Мельничук, К. Горобець // Право України. – 2010. – № 4. – С. 220–224.
11. Неновски Н. Право и ценности / Н. Неновски ; пер. с болг. ; вступ. ст. и пер. В. М. Сафронова ; под ред. В. Д. Зорькина. – Москва : Прогресс, 1987. – 248 с.
12. Оніщенко Н. М. Моральні засади реалізації законодавства / Н. М. Оніщенко // Правова держава : зб. наук. праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – Київ, 1996. – Вип. 7. – С. 114–115.
13. Парламентаризм: реєстр термінів і понять [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://issuu.com/pubkis/docs/reestr/13>.
14. Селиванов В. Правова природа регулювання суспільних відносин / В. Селиванов, Н. Діденко // Право України. – 2000. – № 10. – С. 10–20.
15. Скакун О. Ф. Теория государства и права (энциклопедический курс) : учебник / О. Ф. Скакун. – Харьков : Эспада, 2005. – 840 с.
16. Соловьев Э. Ю. Теория “общественного договора” и кантовское моральное обоснование права / Э. Ю. Соловьев // Философия Канта и современность. – Москва : Мысль, 1974. – С. 178–192.
17. Теория государства и права / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – Москва : Норма – Инфа, 1998. – 570 с.
18. Теория держави і права. Академічний курс : підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – Київ : Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
19. Тихонравов Ю. В. Основы философии права / Ю. В. Тихонравов. – Москва : Вестник, 1997. – 451 с.
20. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О. Г. Данильян, О. П. Дзьобань, С. І. Максимов та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. О. Г. Данильяна. – Харків : Право, 2009. – 208 с.
21. Хропанюк В. Н. Теория государства и права / В. Н. Хропанюк. – Москва : ОМЕГА, 2008. – 384 с.
22. Шелестов К. О. Домінуюче праворозуміння у функціонуванні правових систем : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12 / К. О. Шелестов. – Одеса, 2010. – 20 с.

Стаття надійшла до редакції 12.09.2014.

Слабко С. Н. Мораль как ценностный критерий права

Статья посвящена анализу понятия и сущности морали как ценностного критерия права, определению взаимодействия морали и права на разных этапах развития общества.

Ключевые слова: мораль, моральные нормы, право, ценности, социальные отношения, социальные нормы, правила поведения.

Slabko S. Morality as an Axiological Criterion of Law

This article analyzes the concept and essence of morality, its importance as a valuable criterion of law, clarifying the interaction of morality and law at various stages of social development.

The theory of values (axiology) is the appropriate use also in the field of law. Legal values and evaluation (in the sense of justice) have regulatory significance. The law, in turn, are emerging as values and are subject to evaluation. One of the most important criteria of value law is morality. The current understanding of the interaction of values and moral rights naturally based on the analysis of historical logic of their relations. In the analysis to understand human tradition closely related to the categories of morality we are primarily interested in the fact that the change in value priorities from era to era revolved specific changes in the theoretical legal thought and practice in a normative lives. In the modern sense, for morality in the legal literature defining a system of norms, principles, rules of conduct prevailing in the society under the influence of public opinion in accordance with the ideas of good and evil, duty, justice, honor, and provided personal inner conviction, traditions (which prevailing in the society) and the means of social influence. In reality, law and morality, functioning in unity, interwoven together, complementing each other. Law and morality as its value criterion, have a common purpose – to influence the behavior of subjects; operation of law and moral subject is not limited to certain areas of social relations, they are in the same field of social relations; law and morality have a common functional purpose, they form patterns of behavior, values and normative orientation of society; they are characterized by structural unity as forming their own systems, which include public relations, public awareness and standards; Law and morality based on the commonality of socio-economic interests, culture, society, affection people to the ideals of freedom and justice, they have the same spiritual nature, the only core values – justice.

Key words: morality, moral norms, right, values, social relations, social norms, rules of conduct.